

Mənsurə İSMAYILOVA

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

e-mail : m.ismayilova2022@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2023.2.103>

“AŞIQ QƏRİB” DASTANI: MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR QAYNAĞI

Xülasə

Xalq pedaqogikasının əvəzsiz örnəklərindən olan dastan nümunələrinin hər birisi toplumun tarix, mədəniyyət, məişət zənginliyi, ailə və sosial mühit münasibətləri təmsalında bir mükəmməlliyi diqqət önünə gətirməsi ilə möhtəşəmlik qazandır. Ailə kutsallığı, törə münasibətləri, davranış, sosial ədalət, sevgi, məhəbbət, vətənpərvərlik, yüksək mədəniyyət intelleksiyası, haqq aşığılığı, ilahi simpatiya və ilahi vergi, qəriblik və s. təmsalında rəngarəng epizodlarla diqqət önünə gələn məhəbbət dastanları simvollaşmalara yol açmaq və mahiyyət müstəvisində toplumu ifadə etmək baxımından ciddi bir zənginliklə diqqət önünə gəlir. Belə bir fundamental təsəvvürü sərgiləyən hər bir dastan örnəyi xalqa yaşanmış tarix baxımından nəyisə çatdırmaq məqsədi daşıyır. “Aşiq Qərib” dastanı da bu özünəməxsusluq, mətn simvolikası baxımından əhatələdiyi mükəmməlliklə ayrıca bir tərbiyə, əxlaq abidəsidir.

“Aşiq Qərib” ümumi məzmunu və dastan strukturu etibarlı ilə klassik ənənədən gələnləri və aşiq söyləyiciliyində daşınan söz/musiqi səviyyəsində təsirləri, tərbiyə elementlərini tələqinə və yaşarlıqə yükənlir. Dastan informasiyasında Qəribin Rəsul adı ilə tanınmadan əvvəlki və sonrakı həyatı, buta verilmədən öz başlanğıcını gətürən fərqliliklər bacarıq, qabiliyyət, sədaqət, vəfa, dözümlü, cəsərət, ağıl və s. keyfiyyətlər etnosun şəxsiyyət təsəvvürü olaraq ümumiləşir.

Açar sözlər: Məhəbbət dastanları, “Aşiq Qərib”, “səyyar süjet”, tərbiyə, qəriblik motivi, milli-mənəvi dəyərlər və s.

Mansura ISMAYILOVA

THE EPIC “ASHIG GARIB”: A SOURCE OF NATIONAL SPIRITUAL VALUES

Summary

Each one of the indispensable examples of folk pedagogy gains greatness by bringing to the fore a special feature in the form of society's history, culture, household demonstrations, family and social environment relations. Family sanctity, filial relations, conduct, social justice, love, affection, patriotism, high cultural intelligence, love of truth, divine sympathy and divine tax, alienation, etc. The love sagas that come to the fore with colorful episodes in the example focus on

a serious look in terms of giving way to symbols and expressing society at the level of essence. Every example of an epic with such a fundamental influence manages to convey something from history to the people. The epic “Ashig Garib” is also a separate education and moral monument in connection with this beautiful Strangeness, textual symbolism.

“Ashig Garib” is loaded with high effects, educational elements, the words/music that convey the events of love and come from the classical tradition based on its general content and epic structure. In the information of the saga, the differences that take their beginning from being known as Rasul and in his life, without being idolized, are skills, loyalty, loyalty, endurance, courage, intelligence, etc. the qualities are generalized as the personality capacity of the ethnos.

Key words: Love epics, “Ashig Garib”, “mobile plot”, education, motive of alienation, national and moral values, etc.

Мансура ИСМАИЛОВА

ЭПОС «АШУГ ГАРИБ»: ИСТОЧНИК НАЦИОНАЛЬНЫХ ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Резюме

Каждый из образцов былин, являющихся бесценными образцами народной педагогики, обретает величие, выдвигая на первый план совершенство в форме истории общества, культуры, домашнего богатства, отношений семьи и социальной среды. Семейная святость, родственные отношения, поведение, социальная справедливость, любовь, привязанность, патриотизм, высокий культурный интеллект, правдолюбие, божественное сочувствие и божественный налог, отчуждение и т. д. любовные саги, которые выходят на первый план с красочными эпизодами, выходят на первый план с серьезным богатством с точки зрения прокладывания пути к символизации и выражению общности на уровне сущности. Каждый пример эпоса, демонстрирующий такую фундаментальную идею, стремится донести до людей что-то с точки зрения живой истории. Эпос «Ашуг Гариб» — это еще и отдельный просветительский и нравственный памятник, в котором заключено совершенство с точки зрения этой уникальности и текстовой символики.

«Ашуг Гариб» опирается на общее содержание и структуру эпоса, чтобы предложить и оживить классическую традицию, а также влияние слов/музыки на уровень слов и/или музыки, образовательных элементов. В сведениях саги рассказывается о жизни до и после того, как он стал известен как Посланник Незнакомца, о различиях, начавшихся без кумира, навыков, способностей, верности, верности, выносливости, храбрости, интеллекта и т. д. качества обобщаются как самобытность этноса.

Ключевые слова: любовные эпопеи, «Ашуг Гариб», «подвижный сюжет», воспитание, мотив отчуждения, национально-нравственные ценности и др.

Qəriblik motivi şifahi və yazılı düşüncədə. Qəriblik motivi türk xalqlarının şifahi və yazılı düşüncəsində özünü bütün səviyyələrdə göstərə bilmək imkanları ilə diqqət önünə gəlir. “Kərkükdəki qardaşım Gəncə deyib haraylar”ın əks-sədası zamansızlıq müstəvisində təkrarlananları ümumiləşdirə bilmək gücü və simpatiyası ilə spesifikləşir. Eləcə də “burda bir qərib ölüb, göy kişnər bulud ağalar” mətn informasiyasının fikir yükü hansısa bir təsadüfin örnəyi olmadan çox-çox uzaq olmaqla öz kökü, qaynağı ilə sırf yaşananlara, reallığa bağlanır. M.V.Vidadinin “yad yığılar, sərin baxar ağlamaz, qərib öldüm, bikəs öldüm, yad öldüm” (11, s. 20) acıları, Koroğlunun “göynən gedən beş durnalar, bizim ellər yerindəmi” nigarançılığı, Mikayıl Azaflının “elə bir dərd varmı çəkməmiş olam” deyiminin üst və alt qatda təhtəşüür səviyyəsində əhatələdiyi məzmun bütün sistemi ilə yaşananları əks etdirmə və gələcəyə çatdırma məramına yüklənir. “Aşıq Qərib” datsanı da adın verdiyi informasiya və mətnin sərgilədiyi təsəvvür analımında eyni məzmunu daha təfərrüatlı şəkildə gələcəyə ötürməyə həssaslıq göstərir. Folklorşünas P.Əfəndiyev dastan üzərində təhlil apararkən vurğulayır ki, “bizcə, «Aşıq Qərib»də Qəribin, qəribliyin bir növ ümumiləşdirilmiş rəmzi yaradılmışdır. Qəriblik keçmiş zamanlarda hər bir dövrün bəlası olmuşdur. Müxtəlif dağıdıcı müharibələr, sürgünlər, zorla başqa ölkələrə köçürülmələr, yad yerlərdə əzab və əziyyət çəkən insanların izzatları şifahi ədəbiyyatda qəriblik mövzusunun meydana gəlib yayılmasına səbəb olurdu. Qəriblik xalq yaradıcılığının bütün növlərində mühüm yer tutur. Nağıllarda, atalar sözlərində, bayatılarda, müxtəlif aşıq şeirlərində qəriblikdən şikayətə tez-tez rast gəlirik. Məhz ona görə də xalq ədəbiyyatında qəriblik, intizar, həsrət ifadə edən nümunələr yaranır və yayılırdı. Bizcə, bu məsələdə aşıqlıq sənətinin səyyarlıq xüsusiyyətini də nəzərə almaq lazımdır. Aşıq eli gəzir, ölkələr, vilayətlər dolaşır. Aşıq Valehin, Xəstə Qasımın, Hüseyn Şəmkirlinin, Molla Cümənin, Aşıq Ələsgərin və başqalarının dolaşdığı yerlər haqqında məlumatımız vardır. Fikrimizcə, aşıqları ölkə-ölkə gəzməyə vadar edən mühüm səbəblərdən biri də ehtiyac idi. Onlar gəzir, məclis aparır, çalır, oxuyur, deyir, xalqın ruhunu oxşayır, həm də bir parça çörək qazanırdılar. Bir də aşıqlıq sənətinin təbiəti belədir. Aşıq səyyar sənətkardır – nəğməkardır. Zaman keçdikcə bu xüsusiyyət aşıq yaradıcılığında ətraflı surətdə öz inikasını tapmağa başlayır. Şifahi ədəbiyyat əsərlərində ömrünü yad yerlərdə keçirməyə məcbur olan aşıqların surətləri yaranır. Yuxarıda göstərilən səbəblər, nəhayət, şifahi xalq yaradıcılığında tam, bitmiş bir qərib surətinin yaranmasına səbəb olurdu” (3, s. 388). Mustafa ağa Arif XIX əsrin mürəkkəbliklərində yaşadığı gərginliklər və sürgün səbəbindən “ağlaram hər zaman düşəndə yada, bizim Qazax, qaramanlar ağlaram” söyləyirdi. Bütün bunlar folklorşünas alimin ümumiləşdirmələrlə diqqət

önünə gətirdiyi kimi, qəribliyin səbəb və nəticələrini ətraflı şəkildə faklaşdırmaqla, həm də açılmasını bir problem olaraq zəruriləşdirir.

Folklorşünaslar, etnoqraflar, pedaqoqlar, musiqişünaslar, tarixçilər, aşıqşünaslar (bax: 3; 4; 7; 10) dastan ətrafında müxtəlif üfiqi və şaquli müstəvidə təhlillər aparmışlar. Bütünlükdə mahiyyət etnik dəyərlərin burada əks olunması və onun izahı məsələsinə dayanmaqla səciyyəvilik qazanır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında “on altı ilin həsrəti Bamsı” bunun klassik nümunəsidir. “Qırx yigitlən yeyib-içib oturlardı. Yarımasın, yarçımasın kafirin casusu bunları casusladı. Varıb Bayburt hasarı(nın) bəyinə xəbər verdi. Aydır:

- Nə oturarsız, sultanım?! Baybecan (məlik) əvvəl sənə verəcəyi qızı (bozatlı) Beyrəyə verdi. Bu gecə gərdəyə girür, - dedi.

Yarımasın, yarçımasın ol məlun (haman) yeddi yüz kafirlə yığandı. Beyrək ap-alaca gərdəyi içində yeyib-içib bixəbər otururdu. Dün yuxusunda kafir otağa qoyuldu... Otuz doqquz yigitlə Beyrək dustaq getdi” (66, s. 56). Kafirin Bayburt hasarından çıxıb dəniz qulunu Boz aygırına minib Oğuzə yol başlayan Beyrək kafirlərə deyir:

Mərə sası dinli kafir!

Tanrı mənə yol verdi, gedər oldum, mərə kafir!

Otuz doqquz yigitim əmanəti, mərə kafir!

Birin əskik bulsam yerinə on (un) öldürəyim,

Onunu əskik bulsam yerinə yüz öldürəyim! (6, s. 60).

Göründüyü kimi, mahiyyət baxımından sitasiya daxili və situasiya arası vəziyyət sırf həyat reallığından gələnləri hadisə müxtəlifliyində baxmayaraq qərblilik kontekstində ciddi bir mənzərəni əhatələyir. Folklorşünas M.H.Təhmasib boy və dastan səviyyəsində tipoloji təhlillər aparıb yazır: “boy və dastanın süjet təfərrüatında da əsaslı yaxınlıqlar vardır ki, ən başlıcaları aşağıdakılardır:

a) istər boy, istərsə də dastanda oğlanla qız birinci dəfə qızın yaşadığı evin yanında, özü də əksərən qızın kəzinin vasitəsi ilə görüşürlər;

b) Bamsı bahadırlıq müsabiqəsində qalib çıxdıqdan sonra öz üzüyünü Banuçiçəyin barmağına taxır, Qərib də Şahsənəmdən ayrılıb səfərə getdiyi zaman öz üzüyünü ona verib deyir:

Bircə nişanəm var, qoy sənə verim,

Getdim, yar, əyləndim, bəlkə gəlmədim.

c) “Bamsı Beyrək” də Yalançıoğlu Bamsının, “Aşıq Qərib”də isə Güloğlan-Kaloğlan Qəribin köynəyini qana batırıb yalan xəbər gətirir;

ç) buna baxmayaraq nə Sənəm Qəribin, nə də Banuçiçək Bamsının ata-anası ilə əlaqəsini kəsir. Bamsı gəldikdən sonra Banuçiçək həтта at minib qayınatasına, qayınanasına muştuluğa da gedir” (9, s. 216). Burada bütün mahiyyət tərbiyəvi müstəvidə hadisə axarında yaşananları əks etdirmək və topluma çatdırmaq məqsədi daşıyır. Müəyyən hadisə və təhkiyə fərqliliklərinə baxmayaraq təfəkkür stixiyası ilə eyni düşüncəni və reallıq anlamında hadisənin baş vermə və yaşam mənzərəsini

əhatələyən bu süjet folklorşünaslıqda, ümumiyyətlə, dünya xalqlarının ədəbiyyat arsenalında “səyyar süjet”, “gəzərgi hadisələr” kontekstində ciddi bir nümunə olmaqla fəlakətə qurşan.

“Aşıq Qərib” dastanı tərbiyə örnəyi kimi. Dastan ananın nəsihəti və Rəsulun düşdüyü durum baxımından əməksevərlik baxımından maraqlı bir nümunə ilə nəzər-diqqəti cəlb edir: “İşdi, gərək olmayaydı, indi ki, olub, sən də get, bir sənətə qurşan. Nə eləyək? Fələk yazımızı belə yazıbmiş.

Rəsul anasının bu sözündən sonra evdən çıxdı, birbaşa bazara gəldi. İstədi dəmirçilik sənətini öyrənsin, xoşuna gəlmədi. Bir az irəli gedib, gördü bir kişi qabağına bir qədər taxta yığıb, dülgərlik eləyir. Bu sənət də onun xoşuna gəlmədi. İstədi pinəçiliklə məşğul olsun. Bir saata kimi pinəçi dükanının qabağında durdu, pinəçilərə baxdı. Bu sənət də xoşuna gəlmədi.

Rəsul birbaşa bazardan yuxarı getməyə başladı. Gördü ki, bir qoca kişi balaca bir dükanda oturub, papaq tikir. Rəsul dükanın qabağında dayanıb diqqətlə papaqçıya baxırdı. Qoca papaqçı başını qaldırıb gördü ki, dükanın qabağında bir nəfər cavan oğlan dayanıb. Papaqçı xəbər aldı:

- Oğul, nə istəyirsən?

Rəsul dedi:

- Əmican, iş axtarıram.

Papaqçı dedi:

- Bala, mənə şeyird durarsanmı?

Rəsul dedi:

- Nə üçün durmuram? Aylığım neçə olacaq?

Papaqçı dedi:

- Əlivün qabiliyyətinə baxaram.

Rəsul razı oldu, başladı papaqçının yanında işləməyə” (5, s. 53-54). Qərib timsalında olan əhvalat-hekayət məhz bu yaşananların aşıqlıq timsalında dastan səviyyəsində təzahürü olub ciddi ümumiləşdirmələrlə diqqət önünə gəlir. Zəngin polifoniyası ilə ənənəvi modelə, formullar sisteminə yüklənən və aşıq söyləmələrində əvəzsizlik sərgiləyən bu abidə yüz illər kitablaşmağa qədər aşıqların repertuarında el-el, oba-oba dolaşmaqla toplumun ruhuna sığal çəkmiş, əxlaqi, mənəvi, tərbiyəvi dəyərləri bir təlqin üsulu olaraq aşılamağa üstünlük vermişdir.

Övlad tərbiyəsi, layiqli vətəndaşın yetişdirilməsi ailə və mühit səviyyəsində tərbiyənin kompleks şəkildə həyata keçirilməsi özlüyündə uğurlu nəticələrin hesablanmasına və onun doğru təliminə əsas verir. Rəsul timsalında da baş verənlər, anasının dedikləri baxımından böyük sözü kimi verdiyi təskinlik, eləcə də sonrakı həyatı qurmaq baxımından iş axtarışları, hansısa sənətin öyrənilməsi cəhdləri əmək tərbiyəsi baxımından mühüm təsəvvür formalaşdırır və bir neçə istiqaməti özündə ehtiva etmək xüsusiyyəti ilə diqqət önünə gəlir.

a) öyüd-nəsihət baxımından ananın baş verənlərə münasibəti (gərək olmayaydı, indi ki, olub, sən də get, bir sənətə qurşan, nə eləyək;

b) “fələk yazımızı belə yazıbmiş” informasiyasının şüuraltı qavramı səviyyəsində baş verənlərə münasibət;

c) ananın dediklərindən sonra Rəsulun çıxardığı nəticə, sonrakı fəaliyyətini müəyyənləşdirmək qərarlılığı;

ç) bazarda rastlaşdığı sənətkarlar (dəmirçi, dülgər, pinəçi və s.) timsalında müşahidələri və əmək tərbiyəsi baxımından mətnin verdiyi bilgi;

d) qoca papaqçı ilə söhbəti və papaqçının bacarıq, qabiliyyət baxımından söylədikləri;

e) ustadan icazə alıb qəbristanlığa yollanması və başına gələnləri atasının qəbri başında təhlil etməsi və s.

Öz məzmunu ilə bütünlükdə tərbiyəni, zəhmətkeşliyi, həyat dərslərini əhatələyən bu epizod eyni zamanda sonrakı mərhələlərdə buta verilməsi ilə bir başqa axarı diqqət önünə gətirir. Daha doğrusu, paratekstuallıq səviyyəsində diqqət önünə gələn papaqçı olmaq istəyi ilə usta yanında şəyird duran Rəsul butadan sonra qabiliyyəti, bacarığı, istedadı ilə mükəmməl bir şəxsiyyət səviyyəsində hərəkətləri, davranışları ilə nümunəyə çevrilir. Xalq təsəvvüründə bunlar özünü dastan örnəkləri timsalında ciddi bir zənginlik örnəyi olaraq daha dərin qatları işarələmək istəyi və məqamı ilə spesifikləşir. Qurbaninin, Abbas Tufarqanlının, Tahir Mirzənin, Yetim Aydının və başqalarının haqqında yaranan hekayətlərdəki buta epizodları bunun nümunəsidir. Butasının arxasınca Tiflisə gələn Rəsul bir qarı ilə rastlaşır və onunla söhbət zamanı deyir: “Rəsul dedi:

- Qarı nənə, bu yaxınlarda qəhvəçi dükanı var, ya yox?

- Qarı dedi:

- Niyə yoxdur? Var, bax, odu, qərib oğlan.

Qərib dedi:

- Ana, sən ki mənə qərib dedin, mən də adımlı elə Qərib qoydum” (11, s. 61).

Dastan informasiyası Rəsulun Qərib olmasının epizod səviyyəsində informasiyasını bir bütöv olaraq diqqət önünə gətirir. Artıq Təbrizdən Tiflisə gələn Rəsulun bir qərib kimi yaşamı onun ad səviyyəsində tanınması üçün əsas olur. Epizod bilgisi hadisələrin ümumi axarını epik təhkiyə müstəvisində diqqət önünə gətirməklə əvvəldən axıra qədər bunun yaddaş modelini sərgiləməklə spesifiklik qazanır.

Hadisələrin ümumi axarında Qəribin qarşılaşdıqları müxtəlif tipli insanlar timsalında maraqlı örnəklərin şahidi oluruq. Belə ki, karvansarada Xoca Əhmədə yaxınlaşan Qərib ondan anası, qardaşı, bacısı üçün gecələməyə köməklik göstərməsini istəyir. Məscidin həyətində qaldıqlarını və qərib olduqlarını bildirsə də, heç bir köməklik əldə edə bilmir. Xeyirxahlığı qəhvəçi Dəli Mahmuddan görür və aşıq olduğunu bilib həm də Təbriz haqqında məlumat verməsini xahiş edir. “Qərib geri qayıtdı, ana-bacısını, qardaşını götürüb, birbaşa Dəli Mahmudun qəhvəxanasına getdi. Dəli Mahmud qonaqpərust, mərd bir adam idi. O, Rəsulun anasını, bacısını arvadlara məxsus olan otağa apardı. Qayıdıb Rəsuldan xəbər aldı:

- Ey qərib oğlan, hardan gəlib, hara gedirsən?

Rəsul dedi:

- Təbrizdən gəlirəm.

Dedi:

- Adın nədi?

Cavab verdi:

- Adım Qəribdi.

Qəhvəxanada oturanlar Təbriz adını eşidən kimi yerbəyerdən dedilər:

- Qərib, görürük aşıqsan, Təbrizdən bir neçə söz oxu” (1, s. 61). Göründüyü kimi, butasının arxasında Tiflisə gələn Qərib qarşılaşdığı adamlar sırasında Dəli Mahmud kimi xeyirxah, qonaqpərvər, ürəyi mərd duyğularla dolu bir insanla qarşılaşır. Burada iki insan tipi anlamında Xoca Əhməd və Dəli Mahmudu görürük və bunun özü dastan informasiyasında, aşıq söyləyiciliyində bir təsir, tərbiyə örnəyi kimi nəzər-diqqəti cəlb edir.

Diqqətçəkici digər məsələ qəhvəxanadakı adamların Qəribi bir aşıq və həm də qərib (qonaq) kimi qiymətləndirməsidir. Dəli Mahmud Qəribin bacısına, anasına yer ayırır və onların rahatlığı üçün lazım olan şəraiti yaradır. Aşıqlıq timsalında digər xətt Qəribin haqq aşığı olaraq özünün bacarıq və qabiliyyətini ortaya qoymasındadır. Elə ilk təklifdən və müraciətdən o, öz istedad və bacarığını Təbriz haqqında verdiyi bilgi ilə topluma nümayiş etdirir. Ustad sənətkarların ayrı-ayrı coğrafi bölgələr, şəhərlər haqqında söylədikləri bilgi (məsələn, Dərbənd, Tiflis, Ərzurum və s.) öz tarixi, mədəni fakturası ilə sonrakı dövrlər üçün də spesifik mahiyyətə və onu müxtəlif auditoriyalarda ifadəyə köklənir. Qəribin istedad və bacarığı səviyyəsində deyilənlər özlüyündə bir qiymətləndirmədir. Yerbəyerdən afərin söylənməsi sənətin, sənətkarın uca tutulmasıdır.

Məlum olduğu kimi, “hər bir insanın işi, mənəvi aləmi onun hərəkətləri, əmək fəaliyyəti ilə ölçülür. İnsanın şüuru onun hərəkətlərini idarə edir, əxlaqi şüur hərəkətlərin təsiri altında formalaşır” (8, s. 184). Dastan informasiyasında ayrı-ayrı epizodların formalaşdığı təsəvvür aşıq timsalında onun sənət statusu baxımından bacarıq və qabiliyyətini sıralamaqla, həm də davranış müstəvisində nümunə olma səviyyəsini aydınlaşdırır. Məsələn, Aşıq Qəribin bir sənətkar kimi Dəli Mahmudun çayçasındakı rəftarı, sənət qabiliyyətinin formalaşdığı təsəvvür sənətə, sənətkara münasibəti fətləşdirir.

Əxlaqi-etik kateqoriyaları yüksək səviyyədə kutsallaşdırma, etnik dəyərləri uca tutma özlüyündə mənəvi aləmin bütövlüyünün təmin olunmasıdır. Qəhrəmanlıq və məhəbbət abidələri, eləcə də bütünlükdə xalq yaradıcılığı bir mənəviyyat toplusu olaraq bunları uca tutmağa həssaslıq göstərir. Məhəbbət romanlarında aşıq və məşuq şəxsində yaşananlar bunun ali örnəyidir. Qəribin butalı aşıq kimi istedadı, bacarığı və “doxsan min kəlməni bəyan” bilməsi müxtəlif situasiyalarda aydınlıqla özünü göstərir. Məclisdə Qəriblə Güloğlanın qarşılaşması, deyişmə meydanında sınağa çəkilməsi aşıqlıq timsalında tipikdir. Dastan informasiyası motiv səviyyəsində bu cür epizodlarla diqqətçəkici təsəvvür formalaşdırır. Aşıq və aşıqlıq haqqında mahiyyəti, davranışı, normativləri və onun

təşəkkül tapmasını prinsipləşdirir. “Güloğlan deyilən birisi vardı. Bu məğamda o, əli sazlı gəlib qəhvəxanaya çıxdı.

Güloğlan soruşdu:

- Hamı o Qərib?

Belə deyəndə Qərib çıxdı qabağa, alıb sazını sinəsinə, dedi:

- Güloğlan, dörd yarpaq söz deyəcəyəm. Cavabın verə bilsən, mən burdan birbaşa Təbrizə qayıdıb, aşılıq adını da üstümdən götürəcəyəm.

Əhli-məclis razı oldu. Qərib aldı sazı, görək nə dedi:

Qərib deyər, siz ey ariflər xası,

O nə cür binadı qüdrət yapası.

O nədi ki, var on iki qapısı,

Siz də bir gün ordan yol salarsız?

Söz tamam oldu. Güloğlan cavab verə bilmədi” (1, s. 62). Dastanlar, eləcə onun yaradıcıları olan aşılıqlar və onların məclis ədəb-ərkanı sırf kutsallığa, əxlaqi-dəyərlərin təlqin və təbliği məramına hesablanmışdır. Ustad sənətkarlar öz şayırlarına təkcə sənətin söz yükünü, havacat zənginliyini, dastan söyləyiciliyini öyrətməklə kifayətlənmir, həm də məclis davranışını, toplum ilə ünsiyyət qurma bacarığını, göz-könül toxluğunu, böyüklə-kiçiklə münasibət səriştəsini bir bütöv olaraq aşılamağa çalışır. Yaxın-uzaq elləri dolaşan və ağır məclislər keçirən sənətkarlar məhz bu zənginliklə yaşarlıq qazanmış, xalqın yaddaşına öz izini qoymuş, haqlarında müxtəlif əhvalat və hadisələrin yaranması üçün əsas olmuşlar. Ailədən, mühitdən, ustad yanında təlim almadan gələn və zənginləşmələrlə özünü göstərən müəyyən əxlaqi, mənəvi davranış normaları konkret nümunələr əsasında ağıla və şüura təsir etməklə mənəvi şüur və anlayışların, mühakimələrin formalaşması baxımından müstəsna funksiya ilə sonrakı mərhələlərdə özünü göstərir.

Min illər boyunca xalqın müxtəlif səbəblər üzündən oğul və qızlarının ürəyini dağlayan, həsrət, ayrılıq acıları içərisində çırpınanların qəriblik müstəvisində mahiyyətini ortaya qoyan bu dastan aşılıqların çal-çağırında zəngin məzmun qatı ilə yaşarlıq qazanmışdır. Rəsulun buta almaya qədərki həyatı nə qədər adi və təbii olan prosesə yüklənsə, Qərib olandan sonrakı dönəmi sınaqlarla, müxtəlif mühit və situasiyalarda sınağa çəkilmələrlə müşayiət olunur. “Qəribin gücü, qüvvəti isə sazı və sözüdür. Dastanda Qəribin gəzdiyi yerlərdə keçirdiyi iztirablar, vətən həsrəti, ayrılıqdan şikayət mühüm yer tutur. Təbrizdən çıxdıqdan sonra hər yerdə o, hicran və qəriblikdən söz açır. Hələ Tiflisdə ikən oxuduğu bir qoşmada deyir:

Kimimiz var, burda bizi dindirə,

Kimsənə yox halım yara bildirə,

Qorxum budu tufan bizi öldürə,

Rəsul qala burda yaralı, dağlar!

Burada Qəribin dili ilə çox təsirli qoşmalar deyilir. Bunlar yalnız bir aşığın, bir insanın şikayətləri, düşüncələri, etirazları deyildir. Bu şeirlərin arxasında minlərlə vətəndən ayrı düşmüş, başqa yerlərdə miskin həyat sürən insanların hiss və duyğuları ümumiləşdirilmişdir” (3, s. 389). Qəribin butasının arxasınca gedişi və Şahsənəmi

görüb söhbətləşməsi, Xoca Sənanın ailə izdivacı üçün qırx kisə qızıl istəməsi və toy üçün (həm də şərtin yerinə yetirilməsi üçün) butasından yeddi il möhlət istəməsi dastanın ən təsirli məqamlarındandır.

Təbrizdə sövdəgar ailəsində dünyaya gələn Qərib kasıblaşmışdır və bu başlığı ödəməyə imkanı yoxdur. Bağda öz butası ilə görüşərkən bu pulları vermək istəyən Şahsənəmlə (butası ilə) razılaşmır. Heç bir maneə (zənginlik, pul tələbi) onun sevgi yolunda mücadiləsinə mane ola bilmir, “mən öz qazancımla, zəhmətimlə toy edəcəyəm” təsəvvürünün və düşüncəsinin reallaşması prinsipi allıq, zəhmətkeşlik, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün mücadilə əzminə bağlanır. Qərib sazı və sözü ilə yaxın-uzaq elləri dolaşaraq həmin başlığı ödəməyə çalışır. “Səndən kimsənəyə gəlməz gümanım, yeddi ilə kəsdim əhdi-peymanım” deyən Qərib bir məhəbbət, qəriblik” etalonu kimi tərbiyəvi məzmunu ilə dillər əzbəri olmuşdur.

Həyatın təzadları, mürəkkəb situasiyalar və şəxsi qüvvələrin edə biləcəkləri timsalında Şahvələdin, Güloğlanın etdikləri dastan informasiyasında ayrıca bir xətdir. Dastan epizodunda bunlar hansısa bir təxəyyülün nümunəsi olmayıb sırf reallıqdan gələnlərə bağlanır. “Güloğlan Şahvələddən pulu alıb, üz qoydu getməyinə. Nə qədər dərə-təpə gəzdisə, Qəribi tapa bilmədi, yoruldu, gördü ki, qıçları getmir, yerə oturub dedi:

- Kim bilir, Qərib indi harda itib-batıb. Yaxşısı budur bir şikar eləyim, başını kəsib, öz köynəyimi onun qanına bulayım, aparım verim Qəribin anasına. Şahvələdin yanında da başım uca olsun” (1, s. 78). Kaloğlanın dastan epizodunda oynadığı rol, Qəribin anasına, bacısına və Şahsənəmə ölüm xəbərini çatdırması maneələr, sınaqlar anlamında ayrıca bir xətdir. Şahsənəmin butasının ölümünə inanmaması və Bəzircan Əhmədlə söhbətləşmə (Qəribin anası və bacısı) hadisələrin sonrakı axarı üçün müstəsna funksiya ilə özünü göstərir.

Butasına qovuşmaq üçün hər cür çətinliklərə sinə gərən Qərib sazı-sözü ilə Hələb şəhərində də böyük marağa səbəb olur. Qarşılaşdıqları aşığıları sənət meydanında bağlayan Qəribin haqqında olan söhbətlər paşaya çatır və öz aşığıları ilə onun deyiməsinin təşkilini ətrafındakılara söyləyir. “Mən bilirəm sən qəribdən, ancaq eşitmişəm zor aşığısan” söyləməsi sənətin, sənətkarın qiymətləndirilməsidir. Öz sarayında aşığı kimi saxlamaq istəyən paşaya “anam, bacım gözlər hamı, izin ver, paşa, mən gedim” deyən Qərib mahiyyəti açıqdən sonra ona qırx kisə qızıl verilir və bir yaxşı atla yola salırlar. İlahi əl, ilahi simpatiya dastanda elə işləmələrlə, yüksək sənətkarlıq intelleksiyası ilə özünü göstərir ki, dağılmaqda olan etnokosmosun qoruyucu missiyasına əsas olur və “on səkkiz min aləmi yaradan, qəribəm vətənə sən yetir mənə” yalvarışı bir ağ atlının zühuru, köməyi ilə reallaşır. “Söz tamam olan kimi bir ağ atlı bunun yanına gəldi, salam verdikdən sonra dedi:

- Gəl, min tərkimə.

Qərib bu ağ atlının tərkinə mindi.

Ağ atlı dedi:

- Ey cavan, yum gözlərini.

Qərib gözlərini yumdu. Bir dəqiqə keçməmişdi ki, atlı səsləndi:

- Açı gözlərini.

Qərib gözlərini açanda gördü Ərzurumdadı. Qərib o tərəf-bu tərəfə baxanda gördü atlı yoxdu” (1, s. 89). Haqq aşığı olan Qəribin ən çətin anlarda ilahi əlin (qüvvənin) vasitəsi ilə sınaqlardan uğurla çıxması xalq inamlarında bir tərəf kimi özünü göstərir. Qərib də “ağ atlının” köməyi ilə Ərzuruma, Qarsa, daha sonra Tiflisə çatır və bütün müşküllərini həl etmək funksiyası ilə çıxış edir. Ağ atlı ilə Qəribin söhbətindəki bir məqam onun atın boynunu qucaqlayıb dedikləri baxımından da maraqlı bir təsirediciliklə özünü göstərir. “Qərib gözlərini açıb, gördü Tiflisdədi. Atlının atının boynunu qucaqlayıb dedi:

- Sənə fəda olum, mən desəm bu tezlikdə Hələbdən buraya gəlmişəm, heç kəs inanmaz. Bəs mən onları necə inandırım?

Atlı dedi:

- Atımın ayağının altından bir ovuc torpaq götürüb, sürt ananın gözlərinə, sağalsın, onda hamı inanar.

Qərib onun atının ayağının altından bir ovuc torpaq götürüb qəddini düzəldəndə gördü atlı qeyb olub. Bildi ki, bu, ərənlərdən imiş” (1, s. 90). Xalq düşüncəsində “qırxlar piri”, “dərviş”, “Xıızr” və s. haqqında lazımı qədər maraqlı söyləmələr özünə yer alır və haqq aşığılığında da bu aparıcılıqla müşahidə olunur. “Aşiq Qərib” dastanı bunun nümunəsidir. “Dün gecə, dün gecə Hələb şəhərində eşqin bədəsini içdim də gəldim”, “mövlam qanad verdi, uçdum da gəldim” söyləyən Aşiq Qərib bütün səviyyələrdə ilahi əlin köməyi ilə müşkülləri açmağın nümunəsi olaraq bir tərbiyə, mənəviyyat etalonuna çevrilir.

Nəticə. Qəribin həyat hekayəti olan bu hadisə və epizodlar bir mənəviyyat və zənginlik formulu olaraq bütün səviyyələrdə nümunəyə çevrilir. Qəriblik timsalında aparıcı motivi özündə sərgiləyən süjet ayrı-ayrı mühit və situasiyalar səviyyəsində ciddi mənzərə ilə fəlakətləşir. Öz butası uğrunda bütün çətinliklərdən haqq aşığılığı ilə çıxan epik-lirik qəhrəman cəsarəti, dözümlü, mətanəti ilə bir örnəyə çevrilir. Sazı, sözü ilə açılmaz qapıları açır, bütün müşküllərin öhdəsindən gəlmək bacarığı ilə məqsədinə, butasına qovuşmağa bir qədər də yaxınlaşır. Bütün bunlar dastan informasiyasının və sərgilədiyi məzmunun zənginliyini, möhtəşəmlik timsalında əvəzsizliyini diqqət önünə gətirməklə xalq dastanlarının xalq pedaqogikasının qaynağı olmasını fəlakətləşdirir və müxtəlif aspektlərdə araşdırmaların aparılmasını zəruriləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşiq ədəbiyyatı antologiyası. Məhəbbət dastanları. (tərtib edənlər: M.Qasımlı, M.Allahmanlı). 3 cildə, III c. Bakı: Meqa print, 2017, 640 s.

2. Azərbaycan məhəbbət dastanları. (tərtib edənlər: M.H.Təhmasib, T.Fərzəliyev, İ.Abbaslı, N.Seyidov). Bakı: Elm, 1979, 504 s.

3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.

4. Həşimov Ə.Ş., Sadıqov F.B. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı, Ünsiyyət, 2000, 272 s.
5. Xalq dastanları. (toplayıb tərtib edəni Ə. Axundov). Bakı: Azərənəşr, 1961, 304 s.
6. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1978, 184 s.
7. Sadıqov F. Pedaqogika. Bakı. Elm və təhsil, 2008, 448 s.
8. Talıbov Y., Ağayev Ə., İsayev İ., Eminov A. Pedaqogika. Bakı: Maarif, 1993, 292 s.
9. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972, 398 s.
10. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 414 s.
11. Vidadi. M.V. Əsərləri. Bakı: Azərənəşr, 1977, 108 s.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant: 02.11.2023

Son variant: 09.11.2023